

Univerzitet u Beogradu
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU

POREMEĆAJI PONAŠANJA U SISTEMU OBRAZOVANJA

PRIREDIO
DOBRIVOJE RADOVANOVIĆ

BEOGRAD 2008

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU

POREMEĆAJI PONAŠANJA U SISTEMU OBRAZOVANJA

Priredio
Dobrivoje Radovanović

Beograd, 2008

EDICIJA:
Radovi i monografije

„POREMEĆAJI PONAŠANJA U SISTEMU OBRAZOVANJA“

Izdavač
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju –
Izdavački centar (CIDD)

Za izdavača
Prof. dr Dobrivoje Radovanović, dekan

Urednik edicije
Prof. dr Zorica Matejić-Đuričić

Uređivački odbor
*Prof. dr Dobrivoje Radovanović, Prof. dr Zorica Popović,
Prof. dr Snežana Pejanović, Prof. dr Zoran Ilić, Prof. dr Branko Ćorić,
Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, Doc. dr Vesna Žunić-Pavlović
Doc. dr Danka Radulović, Doc. dr Aleksandar Jugović*

Recenzenti
*Đurađ Stakić, Ph.D., Professor
The Pennsylvania State University, USA*

*Pedro Rankin, Ph.D., Professor
North-West University, South Africa*

Štampa
„Planeta print“, Beograd

Tiraž
250

ISBN 978-86-80113-70-8

Objavljivanje ove knjige pomoglo je
Ministarstvo nauke Republike Srbije

*Odlukom Nastavno-naučnog veća br. 3/9 od 8.3.2008. o pokretanju
Edicije: monografije i radovi.*

www.fasper.bg.ac.yu

SOCIJALNA ISKLJUČENOST I DRUŠTVENE DEVIJACIJE MLADIH

*Milosav Milosavljević,
Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka,
Aleksandar Jugović
Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i
rehabilitaciju*

Predmet ovog rada je analiza veze između socijalne isključenosti i društvenih devijacija mladih. U radu se definiše pojam socijalne isključenosti. Ovaj rad problematizuje definicije socijalne isključenosti. U radu se pokazuju ključni teorijski i praktični koreni ideje socijalne isključenosti. Pokreće se pitanje definisanja ključnih aspekata i dimenzija socijalne isključenosti, kao i pitanje kriterijuma kojim bi se mogli odrediti tipovi socijalne isključenosti. Autori daju operacionalnu definiciju socijalne isključenosti sa socio-strukturalne, socio-kulturološke i socijalno-psihološke pozicije. Analiza pokazuje da je moguće prepoznati glavne tipove društvenih devijacija mladih: adaptivne devijacije, društvene agresije i devijacije povlačenja. U radu se analiziraju neki tipovi društvenih devijacija mladih, kao što su: imovinski kriminal, prostitucija, prosjačenje, besposličarenje, kockanje, agresije na mikro socijalnom nivou (vandalizam, nasilje), samoubistva, alkoholizam i zavisnost od droga. Poseban naglasak je dat analizi uzroka društvenih devijacija mladih u kontekstu socijalne isključenosti i marginalizacije. Mladi sa devijantnim ponašanjem jesu marginalna i društveno ranjiva grupa. Glavni zaključak je da socijalna isključenost jeste i uzrok i posledica devijantnih ponašanja mladih.

Ključne reči: socijalna isključenost, društvene devijacije, mladi

UVOD: POJAM SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI - TEORIJSKE I PRAKTIČNE APORIJE

Isključenost određenih pripadnika društva ili nekih društvenih grupa iz glavnih društvenih tokova predstavlja jedan od ozbiljnijih izazova s kojima se suočavaju savremena društva. Međutim, učestalo korišćenje pojma socijalne isključenosti nije rezultiralo njegovom zadovoljavajućom jasnoćom. To znači da ovaj pojam još nije dovoljno teorijski utemeljen, niti

empirijski potvrđen. Mnogi se autori slažu da je koncept socijalne isključenosti još uvek maglovit, nejasan i višeznačan.

Po svojim idejnim korenima pojam socijalne isključenosti ima odlike postmodernog naučnog i društvenog fenomena jer u fokus stavlja probleme društvene segregacije, "pluralizma realnosti" u vremenu legitimnih različitosti, kao i pitanje uključenosti pojedinaca i grupa u procese socijalne integracije. Ideja socijalne isključenosti proširuje klasična shvatanja siromaštva i marginalizacije. Ona naglašava i individualno/socijalno psihološke aspekte vezena za osećanja socijalne depriviranosti i otuđenosti koja mogu pratiti život ljudi u savremenom društvu, a koja ne moraju biti u vezi sa materijalnom situiranošću i nezaposlenošću.

Ipak, stavljanje u fokus pitanja socijalne integracije u modernom društvu, određene kritičare pojma i koncepta socijalne isključenosti, navodi na zaključak da se u osnovi ovde radi o jednom obliku neofunkcionalističke teorije ili "neodirkemovske hegemonije" (Levitas, 1996). Sa druge strane, neki kritičari, naglašavaju da ideja socijalne isključenosti primenjena u praksi može podstaći društvenu pasivnost i zavisnost a na račun jačanja socijalnog budžeta i većih poreza.

Iz kritičke pozicije, široko rečeno, "naučne i političke levice" ideji socijalne isključenosti se zamera da ona pruža sliku društva u kojoj normalnost znači dobru prilagođenost pojedinaca i socijalnih grupa društvenom i moralnom poretku, pri čemu je cilj socijalne politike da "isključene" reintegriše u socijalne mreže i "društvo normalnih". Kritike ideje socijalne isključenosti najčešće idu u pravcu dokazivanja da ovaj koncept zanemaruje kompleksnost identiteta ljudi u modernom društvu, kao i činjenicu da društveni poredak može biti represivan u svojoj nameri da "isključene" ponovo "uključiti" u "poželjne" društvene tokove. Takođe, moguća je i voljna socijalna isključenost ili "poluudaljenost" od društva nekih pojedinaca ili društvenih grupa. Ideja socijalne isključenosti se kritikuje iz ove pozicije i kao previše statičan koncept koji zanemaruje mogućnost stvaranja alternativnih stilova života i potkultura (pa i kontrakultura) kao slobodnog načina (i autentičnog i samosvojnog) shvatanja života i društva od strane pojedinaca ili društvenih grupa.

Iz pozicije "naučne i političke desnice" kritike ideje socijalne isključenosti naglašavaju njen nejasan i neprecizan pojam, teškoću praktične upotrebljivosti a naročito što ovaj koncept vodi prema politici koja narušava oslanjanje ljudi na sopstvene kapacitete ("svako je kovač svoje sreće") jer polazi od toga da je za ono što se događa u životu ljudi odgovornost na strani društva: što, u krajnjem, implicira zahtev za većom društvenom preraspodelom i jačom socijalnom državom.

Socijalna isključenost može označavati različite životne situacije za koje je ponekad teško razumeti šta imaju zajedničko. Neki autori smatraju da je pojam isključenosti nov samo po nazivu, ali ne i po sadržaju, te da se uglavnom poklapa s uobičajenim pojmovima siromaštva, marginalnosti i diskriminacije (Atkinson, 1994; Byrne, 1999; Silver, 1994). Teorijske i praktične dileme pojma i teorijskog koncepta socijalne isključenosti proizilaze iz teškoća razgraničavanja ovog pojma sa pojmovima marginalizacije, potklase, siromaštva, nejednakosti, itd.

Izraz socijalne isključenosti često se koristi pri opisivanju položaja nekih društvenih grupa, kao što su siromašni, nezaposleni, mladi ili nekih etničkih zajednica (poput Roma, npr.). Namera je da se korišćenjem koncepta isključenosti upozori na probleme socijalne participacije ili socijalnog učesća, kada pojedinci ili grupe više ne učestvuju u ključnim procesima društva i smanjuju svoje društvene kontakte. Socijalno isključeni pojedinci ili društvene grupe ne mogu da ostvare svoje ljudske ili (i) profesionalne potencijale i da participiraju kao najveći deo društva unutar socijalnih institucija i odnosa. To kod ovih delova populacije stvara i socijalno-psihološki fenomen koji se zove otuđenost ili socijalna depriviranost.

Važno je primetiti i da je pojam socijalne isključenosti u literaturi obično šire određen od pojma siromaštva, iako sa njim deli mnogo zajedničkih karakteristika i indikatora. Međutim, činjenica je i da socijalna isključenost ne mora po pravilu biti deo siromaštva, niti siromaštvo mora pratiti proces socijalne isključenosti.

Sada ćemo analizirati neke od upečatljivih naučnih određenja ovog pojma.

Prema UNDP-ovoj analizi, pojedinci, društvene skupine ili geografska/regionalna područja mogu se smatrati socijalno isključenima (UNDP, 2006): a) ako se nalaze u nepovoljnom položaju u političkom, ekonomskom i/ili socijalnom smislu; b) ako se osećaju nemoćno ili u izvesnoj meri društveno otuđeno, a što sve proističe iz kombinacije međusobno povezanih problema kao što su regionalna nejednakost, nezaposlenost, slabe stručne ili socijalne veštine, nizak dohodak, slabi stambeni uslovi, visok nivo kriminaliteta i nasilja ili pripadnost manjinskoj grupi.

Prema viđenjima zvaničnog francuskog službenog tela (*L'Observatoire Nationale de la Pauvreté et de l'Exclusion*), najznačajniji aspekti socijalne isključenosti jesu: dugotrajna zavisnost od naknada socijalne pomoći, dugotrajna isključenost iz sveta plaćenog rada, uskraćenost prava (posebno na stanovanje i zdravstvenu pomoć), kumuliranje teškoća i hendikepa koji vode dugoročnoj neintegrišanosti, izolaciji i kidanju socijalnih ili porodičnih veza (Choffé, 2001; u Šućur, 2004).

Socijalna isključenost nije samo problem nepovoljnog ekonomskog položaja, kao što su nizak dohodak ili nezaposlenost. Međusobno delovanje različitih dimenzija socijalne isključenosti stvara različite obrasce i nivoe isključenosti: "Dok je lako prepoznati osobe koje su u potpunosti socijalno uključene, kao i one koje su potpuno isključene, puno je teže prepoznati one koji se nalaze negde u sredini – u „sivom“ području – i kojima prijete opasnost da budu socijalno isključene. Socijalna isključenost obuhvata, slično kao neostvarena ljudska prava, nemogućnost pojedinca da pristupi javnim službama, da suđeluje u životu zajednice i da deluje u društvu s osjećajem osobnog dostojanstva" (UNDP, 2006: 8).

Često citirana definicija socijalne isključenosti, koju su ponudili Burchardt, Le Grand i Piachaud (1999), u socijalno isključene ubraja one članove društva koji ne mogu participirati u normalnim aktivnostima građana tog društva, a želeli bi participirati, ali im to onemogućavaju činioци izvan njihove kontrole. U ovoj definiciji naglasak je na konceptu ("normalnih") aktivnosti i želji autora da razgraniče nedobrovoljnu isključenost od dobrovoljnog povlačenja ili samoisključenosti (Šućur, 2004).

Većina shvatanja socijalne isključenost najčešće je opisuju kao "začarani krug" koji ima tri ključna dela: nezaposlenost (marginalizacija na tržištu rada), siromaštvo i socijalnu izolaciju (Room, 1995; Silver, 1994).

Po mnogim shvatanjima socijalna isključenost predstavlja isključenost iz tržišta rada. Kada se potencira centralna uloga rada, onda se ne misli samo na to da je rad temelj ekonomske nezavisnosti, već da rad stvara i određene moralne vrednosti, kao što su samopoštovanje ili želja za napredovanjem. Ako se socijalna isključenost shvata kao isključenost iz tržišta rada, odnosno ako je zapošljavanje preduslov uključivanja, onda je obrazovanje jedan od ključnih mehanizama socijalnog uključivanja. Stupanj zaposlenosti povezan je s posedovanjem kvalifikacija i radnih veština.

Obrazovanje utiče na socijalno uključivanje kroz obrazovna postignuća, doživotno obrazovanje, lakše učešće u plaćenom radu, itd. Obrazovani pojedinci su mobilniji i lakše se prilagođavaju novim okolnostima. Vrlo se često socijalna isključenost i obrazovni neuspeh smatraju uzročno povezanim. Socijalno isključeni neretko se suočavaju s problemom nedostatka znanja i veština. Obrazovanje pridonosi ne samo sticanju znanja i veština već utiče na socijalizaciju, uključivanje i osnaživanje pojedinaca. Obrazovanje je, uz ostalo, sredstvo ličnog ispunjenja (UNDP, 2006). S druge strane, unutar modernih društava postoje određene socijalne zajednice relativno manje obrazovanih pojedinaca koje se mogu smatrati siromašnim (prema standardima), ali ne mora nužno značiti da su pojedinci unutar tih zajednica pogođeni socijalnom isključenošću. Problem socijalne isključenosti sigurno se ne može rešiti samo obrazovnom reformom i višim obrazovnim težnjama. Bolje obrazovanje neće automatski ukloniti socijalnu isključenost. Na socijalnu isključenost, a i na samo obrazovanje utiču: dohodovna nejednakost, klasne i/ili etničke podele u društvu, prostorna razdvojenost, globalizacija, raspodela moći, stratifikovana priroda tržišta obrazovanja, itd (Whitty, 2001).

Promene u obrazovanju i obrazovnim aspiracijama nisu dovoljne da bi se nadoknadila loša ponuda radnih mesta ili visoka kompetitivnost savremenog (globalizovanog) tržišta rada. Nečija obrazovna postignuća mogu biti „poništena“ zbog diskriminacije poslodavaca prema njima na temelju starosti ili pola. Stoga obrazovna postignuća treba da prate drugi činioci koji omogućavaju uspešnost na poslu i zadovoljstvo u životu. Ekonomski život siromašnih u mnogim vidovima se razlikuje od ekonomskog života nesiromašnih. Osim nedovoljnog dohotka, slabijeg obrazovanja i stambeni uslovi siromašnih bitno su drugačiji od ostalog stanovništva (UNDP, 2006).

SOCIJALNO-POLITIČKI KONCEPTI I INDIKATORI SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI

Mnogi koncepti socijalne isključenosti formulisani su u socijalno-političke svrhe. Zbog toga, po nekim mišljenjima, socijalnu isključenost treba shvatiti kao tzv. kišobran-koncept, a ne kao pojam koji se može precizno operacionalizirati (UNDP, 2006). Ipak, može se reći da je koncept socijalne isključenosti dominatno evropska socijalno-politička ideja, a manje američka ili ideja iz zemalja tzv. trećeg sveta (Šućur, 2004).

Evropska komisija prvi put spominje pojam isključenosti u svom dokumentu iz 1988. godine, pred kraj Drugog programa za borbu protiv siromaštva. Naredne godine Veće ministara usvojilo je rezoluciju o borbi protiv socijalne isključenosti, između ostalog i zbog toga što su vlade nekih zemalja (pre svega Velike Britanije i Nemačke) izražavale rezerve prema upotrebi termina siromaštvo u razvijenim evropskim društvima. Formirano je i posebno telo (*European Observatory on Policies to Combat Social Exclusion*) koje je podnelo tri sintetizovana izveštaja o politici prema socijalnoj isključenosti u zemljama članicama (Šućur, 2004)

Pojam socijalne isključenosti je 1989. godine postao sastavni deo preambule Evropske socijalne povelje – temeljnog dokumenta Saveta Evrope o socijalnim pravima. Povelja je dopunjena i izmenjena 1996. godine, kada je uvedeno novo pravo – pravo na zaštitu od siromaštva i socijalne isključenosti. Devedesetih godina XX veka socijalna politika Evropske unije, dovela je do oblikovanja zajedničke strategije u borbi protiv socijalne isključenosti na Evropskom savetu u Lisabonu 2000. godine (tzv. model otvorene koordinacije). Na tom sastanku zemlje-članice Evropske unije i Evropska komisija utvrdili su korake koje će preduzeti kako bi se "odlučujuće uticalo na eliminaciju siromaštva do 2010. godine" i usvojili su novi pristup unapređivanju socijalne kohezije širom EU.

Oni su konkretno naglasili šest ključnih ciljeva (Savet Evropske unije, 2004): podsticanje zaposlenosti; obezbeđivanje adekvatnih sistema socijalne zaštite; povećanje mogućnosti pristupa najranjivijih pristojnim uslovima stanovanja, kao i kvalitetnim zdravstvenim, starateljskim obrazovanim, kulturnim institucijama; sprečavanje ranog napuštanja škola i formalnog obrazovanja i obuke; otklanjanje siromaštva i socijalne isključenosti među decom; povećanje učešća migranata i pripadnika etničkih manjina na tržištu rada u istoj meri u kojoj to učešće ostvaruje i većinsko stanovništvo.

EU je usaglasila definiciju pojma socijalne isključenosti i pod ovim pojmom podrazumeva: *proces u kome su pojedinci gurnuti na samu ivicu društva i sprečeni da u potpunosti učestvuju zbog svog siromaštva ili zbog odsustva elementarne stručnosti i mogućnosti za permanentno obrazovanje, ili usled diskriminacije*. Ovo ih udaljava od poslovnih, dohodovnih i obrazovnih mogućnosti, kao i od socijalne i komunalne mreže i aktivnosti. Ti ljudi imaju malu mogućnost pristupa vlasti i organima u kojima se donose odluke pa se stoga osećaju bespomoćnima i smatraju da ne mogu da preuzmu kontrolu nad donošenjem odluka koje utiču na njihov svakodnevni život (Svetska banka, 2005).

Sa druge strane, *socijalna uključenost* predstavlja proces koji osigurava da oni koji su izloženi riziku siromaštva i socijalne isključenosti steknu mogućnost i neophodne resurse da celovito učešće u ekonomskom, socijalnom i kulturnom životu i da uživaju životni standard i blagostanje koji se smatraju normalnim u društvu u kome oni žive. Na taj način se obezbeđuje da oni imaju veće učešće u procesu odlučivanja o stvarima koje utiču na njihove živote i da imaju mogućnost ostvarenja svojih osnovnih prava (Svetska banka, 2005).

Evropska unija je sa idejom prevođenja koncepta socijalne isključenosti u merljiv instrument, 2001. godine prihvatila grupu pokazatelja za pra-

ćenje socijalne isključenosti, poznatih kao laekenski pokazatelji. Radi se o 18 statističkih pokazatelja koji pokrivaju 4 dimenzije socijalne isključenosti: *finansijsko siromaštvo* (dohodak), *zaposlenost* (tržište rada), *zdravlje i obrazovanje* (UNDP, 2006). Ipak, stvaranje liste je samo početni korak u standardizaciji merenja i analize pokazatelja socijalne isključenosti.

VRSTE/TIPOVI SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI

Definisanje kriterijuma na osnovu kojeg bi se odredili tipovi i indikatori socijalne isključenosti vrlo evidentno varira od autora do autora, ili između političko-pragmatskih koncepata. Problem u ovom određenju (koje je važno i zarad izrade što univerzalnijeg i standardizovanijeg instrumenta za ispitivanje socijalne isključenosti/uključenosti) otežava to što o socijalnoj isključenosti možemo govoriti na tri nivoa: pojedinaca, društvenih grupa i širih zajednica (regionalnih ili geografskih). Takođe, višedimenzionalnost i kumulativni karakter čine definisanje tipova i indikatora socijalne isključenosti dodatno kompleksnim. Ovde će se napraviti pokušaj jedne sistematizacije u definisanju tipova i indikatora/pokazatelja socijalne isključenosti upravo na ova tri nivoa. Zbog predmetno-ciljne usmerenosti rada i prostora nećemo ulaziti u široku raspravu o poteškoćama »merenja« socijalne isključenosti.

U najopštijem smislu vrste socijalne isključenosti mogle bi se definisati prema **karakteru slabljenja veze između pojedinaca i društva**. Prema tom opštem kriterijumu može se govoriti o četiri vrste ili tipa socijalne isključenosti: 1) isključenje iz radnog života (npr. nezaposlenost); 2) isključenje iz potroškog društva (npr. siromaštvo); 3) isključenje iz društva »normalnih« (npr. usamljenost, bolest, devijantnost); 4) isključenje iz mehanizama upotrebe vlasti i uticaja (npr. »kulturalna marginalizacija«).

Prema jednom broju mišljenja tipovi socijalne isključenosti mogu se odrediti kao **neuspeh pojedinaca u jednom ili više socijalnih sistema** (Šućur, 2004; prema Alden i Thomas, 1998; Berghman, 1995, 1997; Saraceno, 2001; i drugi): 1) demokratsko-pravnom sistemu, koji osigurava građansku ili civilnu integraciju; 2) radno-tržišnom sistemu, koji znači ekonomsku integraciju; 3) sistemu socijalne dobrobiti, koji pospešuje socijalnu integraciju; 4) porodičnom sistemu i sistemu lokalne zajednice, koji osigurava interpersonalnu integraciju.

Osećaj pripadnosti ili isključenosti zavisiće od situacije u sva četiri sistema: "Sva su četiri socijetalna sustava važna i međusobno komplementarna: ako je jedan slab, drugi trebaju biti jaki. Sigurno da su u najgoroj situaciji oni koji su neuspješni u svim sustavima. Socijalna isključenost postaje ozbiljnim problemom ukoliko je netko socijalno isključen u više sustava ili na više dimenzija (ako je netko isključen samo na jednoj dimenziji, to često ne znači da se radi o pravoj socijalnoj isključenosti) te ukoliko isključenost ima relativno trajniji karakter (traje kroz duže razdoblje). Iako navedena definicija isključenosti nije precizna, pomaže nam da utvrdimo dimenzije socijalne isključenosti koje su međusobno ovisne i isprepliću se (Šućur, 2004: 2).

Prema kriterijumu **rizika od socijalne isključenosti** u odnosu na pojedine socijalne grupe, može se govoriti o osam vrsta socijalne isključenosti (UNDP, 2006):

1. *isključenosti s obzirom na ekonomski status*: siromašni, nezaposleni, posebno dugotrajno nezaposlene osobe, beskućnici, domaćice, raseljene osobe i izbeglice, migranti;
2. *isključenosti s obzirom na porodičnu strukturu*: jednočlana domaćinstva, jednoroditeljske porodice, deca bez roditeljskog staranja, parovi s troje ili više dece;
3. *isključenosti s obzirom na identifikaciju*: nacionalne/etničke/rasne/verske manjine, seksualne manjine, osobe s alternativnim stilom života (npr. nekonformističke i devijantne subkulture mladih);
4. *isključenosti s obzirom na starost*: mlade osobe u dobi između 15 i 29 godina; starije osobe (65 i više godina) i penzioneri;
5. *isključenosti s obzirom na počinjena krivična dela*: zatvorenici/e i bivši zatvorenici/e; maloletni delinkventi; žrtve zločina.
6. *isključenosti s obzirom na obrazovanje*: osobe s nižim stupnjevima obrazovanja;
7. *isključenosti s obzirom na zdravstveno stanje*: osobe s posebnim potrebama, osobe s mentalnim bolestima; osobe zaražene HIV/AIDS-om i hepatitisom C; osobe s problemom zavisnosti od alkohola i psihoaktivnih supstanci; osobe obolele od genetskih i hroničnih bolesti
8. *isključenosti s obzirom na invaliditet*: osobe s telesnim i senzornim invaliditetom; osobe s mentalnim/intelektualnim teškoćama;

Prema **kriterijumu socijalne isključenosti radno-aktivnog stanovništva** može se govoriti o četiri tipa (dimenzija) socijalne isključenosti sa indikatorima (Šućur, 2004):

1. *distribucijsko materijalna dimenzija* - tržište rada (dugotrajna nezaposlenost); životne potreštine (neadekvatan životni standard); dohodak (ispod linije siromaštva); obrazovanje (bez ikakvih kvalifikacija); stambeni uslovi (manje od sobe po osobi/bez kupatila ili WC-a); rezidencijalno područje (loši životni uslovi u kvartu + osećaj nesigurnosti); zdravlje (loše zdravstveno stanje);
2. *relacijsko/participativna dimenzija* - socijalne veze (nema bliskih prijatelja + ograničene šanse za kontakt s ljudima); politička participacija ("pesimizam" političkog uticaja + odsustvo interesa za politiku); anomija (osećaj usamljenosti + "prekomplicovan" život); porodične mreže (samački život/raspad porodice);
3. *dimenzija dugoročne perspektive* - razvoj životnih uslova u određenom periodu: stalno loši životni uslovi u zadnjih nekoliko godina;
4. *dimenzija subjektivne perspektive*: subjektivna percepcija isključenosti (zadovoljstvo mogućnošću participacije u društvenom životu ili osećaj isključenosti iz društva).

KUMULATIVNI KARAKTER SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI

Jedna od vrlo prihvaćenih ideja o prirodi socijalne isključenosti, a što je posebno važno za analizu vezu između isključenosti i devijacija mladih, jeste da ona ima izražen kumulativni karakter. Na primer, prema *Eurostat Task Force on Social Exclusion* iz 1998. godine kaže se da je socijalna isključenost "...dinamički proces, najbolje opisan kao kretanje prema nižim nivoima: određene nepovoljne okolnosti vode prema isključenosti, koja zatim stvara još veći broj nepovoljnih okolnosti i sve veću isključenost, završavajući s perzistentnim, višestruko deprivirajućim okolnostima. Pojedinci, domaćinstva i geografska područja mogu biti isključeni iz pristupa vrednim resursima kao što su zaposlenje, zdravlje, obrazovanje, socijalni i politički život" (Eurostat Task Force, 1998).

Ova definicija socijalne isključenosti sugerise da pažnju treba usmeriti na *gomilanje* nepovoljnih životnih okolnosti koje se međusobno podupiru, kao i na preklapanje niskih primanja i loše tržišne pozicije s raznim nemonetarnim pokazateljima dobrobiti (veštine i znanja, pristup zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju, javnom transportu, državnim transferima i sl.) (Šućur, 2004). Različiti delovi socijalne isključenosti utiču jedna na drugu, stvarajući spiralu nesigurnosti koja se završava stalnim i višestruko osujećujućim okolnostima.

Socijalna isključenost dovodi do društvene marginalizacije. Ukoliko marginalizaciju definišemo kao sistematsko uskraćivanje sredstava za zadovoljenje osnovnih potreba onda ta osnovna nesposobnost da se zadovolji posebna potreba rađa kao posledicu nesposobnost da se zadovolje ostale potrebe na kumulativan način. »Pojedinačni ili porodični uslovi marginalizacije teže da budu ovekovečeni kroz generacije, tako da rođenje u porodici marginalizovanih ljudi može biti dovoljan uzrok za marginalizaciju novo rođenog« (Sarpellon, 1988: 9-10).

Kumulativni karakter marginalizacije proističe iz situacije da sektori moguće marginalizacije izvire iz nemogućnosti zadovoljavanja osnovnih potreba koje su vezane za rad, porodicu, društvenu moć i socijalne uloge, zdravlje, stanovanje, itd. Živeti u stanju systemske uskraćenosti od samo jedne od ovih potreba, uglavnom, izaziva početak kumulativnog procesa koji kao rezultat ima da se uskraćivanje proširuje i na druge potrebe dok se u konačnom ne razvije u krajnju situaciju marginalizacije. Marginalizacija nije jednostavan »zbir« komponenti ljudskih potreba već više proizvod njihovog nezadovoljavanja.

Mnoga istraživanja potvrđuju ovakav opis kumulativnog procesa marginalizacije gde se jasno vidi da npr. nedostatak prihoda ili stanje fizičke/psihičke ometenosti predstavlja uvod u marginalizaciju. Najčešće se marginalizacija opisuje kao proizvod socijalnih problema, ometenosti i društvene devijantnosti: npr. nezaposlenost – narkomanija – marginalizacija. Međutim, ne sme se zaboraviti da je moguć i obrnut put koji vodi od marginalizacije, preko devijantnosti do socijalnog problema i socijalnih slučajeva: npr. marginalizacija – narkomanija – nezaposlenost (Sgroj, 1988). Ovaj problem je važan kako bi se spoznala kompleksnost i specifičnost marginalizacije i socijalne isključenosti.

NEKI KARAKTERISTIČNI VIDOVI DEVIJACIJA MLADIH

U obradi izabrane teme ovog rada neminovno se nameće princip selekcije imajući u vidu njegov obim i prirodu, kako u pogledu sadržaja i vidova socijalne isključenosti, tako i u odnosu na analizirane tipove devijacija mladih. Naime, kao što je već napred prikazano, postoje ne samo različiti i suprotstavljeni pristupi u definisanju i teorijskom utemeljenju pojma socijalna isključenost, već je nemoguće dati njegovu makar kakvu opšte prihvaćenu radnu ili operativnu definiciju. Nije s toga slučajno što su sve poznate definicije, čak i one oficijelne i zvanične, opisnog karaktera, sa najčešćim navođenjem šta ovaj pojam obuhvata.

U razmatranju društvenih devijacija mladih u kontekstu socijalne isključenosti opredelili smo se, pre svega, za sociološki pristup oba ova fenomena, što znači da ćemo *socijalnu isključenost posmatrati kao nedostupnost značajnih društvenih uloga oko kojih se uspostavlja nečiji socijalni status; zauzimanje društveno beznačajnih položaja, ne samo u društvenoj podeli rada, već i u procesima odlučivanja i upravljanja i kao odsustvo društvene moći i ugleda*. U dinamičkoj ravni *socijalna isključenost podrazumeva nikakve ili veoma zatvorene kanale društvene pokretljivosti i promocije*. Socijalno-strukturalni pristup takođe uključuje *pripadnost zatvorenim socijalnim mrežama i marginalizovanim i sličnim skupinama i grupama*.

Na drugoj strani, imajući u vidu prirodu devijacija osobenih za mlade, primenićemo i socio-psihološki pristup, koji se posebno vezuje za *osećanja otuđenosti, bezvrednosti, bespomoćnosti i skućenih i zatvorenih socijalnih komunikacija*. Sastavni deo ovog pristupa je uvažavanje mehanizama stereotipiziranja, stigmatizacije i predrasuda, koji utiču na položaj, marginalizaciju, postojanost i reprodukciju nepovoljnog društvenog statusa (Goffman, 1963). Posebno je u ovom aspektu značajan *udeo javnih institucija u procesima stigmatizacije, marginalizovanja i socijalne isključenosti* (Goffman, 1961).

Najzad, u kombinaciji sociološkog i socio-kulturnog pristupa socijalna isključenost mora se posmatrati *kao izdvojenost u odnosu na stilove života, socijalna i kulturna događanja, običaje, svetkovine i druge vidove života zajednice u kojima bi po sopstvenom izboru trebalo da učestvuju svi njeni pripadnici i koji odražavaju duh pripadnosti i zajedništva a značajni su za samoidentifikaciju i postojanje socijalnih oslonaca*. U ovom aspektu kao poseban vid socijalne isključenosti izdvaja se postojanje i pripadnost određenim potkulturama ili zatvorenim zajednicama, formiranim po osnovama statusnih, etničkih, religijskih, rasnih i sličnih razlika u odnosu na dominirajuću populaciju, zajednicu ili sistem, ili na osnovu stigmatizacije i marginalizacije od strane većinskog stanovništva ili globalne zajednice. Stvaranje posebnih potkultura je uvek rezultat odnosa većinske zajednice sa manjinskom zajednicom, skupinom ili grupom u procesima dinamičkih interakcija, koje, po pravilu, utemeljuju i oblikuju socijalnu isključenost ovih potonjih.

Kada su u pitanju sadržaji i tipovi devijacija mladih u ovom tekstu su za analizu odabrani oni koji na poseban način korespondiraju sa socijalnom isključenošću, bilo u etiološkom ili posledičnom odnosu. *Karakteristični*

tipovi devijacija mladih koji su neposredno povezani sa njihovom socijalnom isključenošću su, posebno, adaptivne, agresije i devijacije povlačenja. Prvoj grupi pripadaju različiti vidovi kriminala, posebno imovinskog, prostitucija, prosjačenje i skitnja, besposličenje i kockanje. Druga grupa obuhvata različite vidove agresija na mikrosocijalnom planu, od vršnjačkog nasilja i vandalizma do siledžijstva. Među devijacijama povlačenja posebno su karakteristični alkoholizam i zavisnost od droga.

Adaptivne devijacije bujaju u vremenima društvenih kriza i anomalije (Merton, Nisbet, 1971). U ovim vremenima rastu društvene nejednakosti i prisutni su procesi radikalnog socijalnog raslojavanja praćeni vidljivim osiromašenjem većeg dela stanovništva, regiona i država zahvaćenih krizama. Karakteristično je za ove periode da su neki delovi populacije i socijalnih struktura posebno izloženi nepovoljnim socijalnim rizicima. Značajno obeležje kriznih i anomijских vremena čini nedostupnost materijalnih dobara i različitih vrsta socijalnih usluga i nematerijalnih dobara većem delu stanovništva. U ovim okolnostima javlja se »filozofija preživljavanja« i »snalaženja«, »zaradivanja na pamet« a ne po osnovu rada i veština. Za krizne situacije, ukoliko potraju duže, što je slučaj sa društvom Srbije, postaje karakteristično da »filozofija preživljavanja« postaje neka vrsta spontane ali raširene ideologije i ponašanja svih struktura i institucionalnih sistema u državi (Milosavljević, 2003). U različitim vidovima društvenog vrednovanja slave se i promovišu oni koji su vešti i snalažljivi, dok se značaj rada potiskuje u drugi plan. Šta više, u vrednovanju talenata i posebnih sposobnosti ponovo se promovišu oni koji vode brzom bogaćenju i napredovanju bez puno znoja.

Među adaptivnim devijacijama **imovinski kriminal** posebno dobija na značaju zbog istovremenih osujećenja i osiromašenja mnogih porodica i pojedinaca, nedostupnosti legitimnih načina sticanja sredstava i lošeg funkcionisanja društvenih i državnih institucija. Iako je imovinski kriminal najrašireniji vid kriminalnih ponašanja odraslih, on je naročito karakterističan za maloletnike i mlade. Za razliku od »normalnih« vremena u kojima se imovinskim kriminalom bave najčešće mladi iz nižih i siromašnih društvenih slojeva, u »smutnim vremenima« među kriminalcima ovog tipa javljaju se mladi i iz bolje stojećih ili, bolje rečeno, manje ugroženih porodica. Razlog tome su povećane aspiracije u pogledu životnog standarda podsticane potrošačkom filozofijom i ekonomskom i drugom propagandom. Ovome treba dodati i potrebe za nabavkom droga, koja takođe ne poznaje niti socijalne niti slojne razlike i čest je motiv imovinskog kriminala mladih.

Za razliku od ranijih vremena kada su sitne i slične krađe bili tipični vidovi imovinskog kriminala mladih, u sadašnje vreme on se izražava kroz različite vidove organizovanog kriminala, specijalizovanih krivičnih dela i razbojništava. U organizovanom kriminalu mladi su najčešće »vojnici« i izvršioци konkretnih poslova, koje su »osmislili« odrasli. Kao delovi organizovanih klanova mladi često imaju najteže uloge »očuvanja« teritorije ili likvidacije članova suparničkih klanova ili onih koji ih posebno ugrožavaju. Ove uloge odgovaraju temperamentu, potrebom za dokazivanjem i igranjem umišljenih likova građenim na odrazima idola anti-heroja, koji su i te kako prisutni u različitim vidovima uticaja na javno mnjenje, ali i kroz ne-

formalne vidove udruživanja. Za razliku od odraslih, mladi su delovi onih kriminalnih klanova koji su usmereni ka nelegalnoj dobiti: organizovane krađe, ilegalna prodaja i preprodaja roba (posebno onih koje su u širokoj potrošnji i donose brzu zaradu, poput cigareta), iznuđivanje, otmice i sl. Po prirodi stvari i zbog svog društvenog statusa mladi su odsutni iz onih vidova i javnih funkcija kao što je slučaj sa široko rasprostranjenim vidovima korupcije (Ignjatović, 1998).

Značajnu promenu u kriminalu mladih danas predstavlja i postojanje nekih tipova specijalizacija, poput organizovanih krađa vozila i tehničkih sredstava, razbojništva i pljački u stanovima, prodavnicama, poštama, bankama i ostalim objektima u kojima se nalaze veće količine novca. U prethodnim vremenima ove vrste specijalizovanog kriminala bile su karakteristične za odrasle sa većim kriminalnim stažom. Naravno, u ovim vidovima kriminala često deluju kombinovane uzrasne grupe, ali su njihovi izvršioци najčešće mladi, jer se pored umešnosti traži drskost, brzina, snaga i dovitljivost. Među specijalizovanim vidovima kriminala mladi su ostali dominantni među džeparošima. Sve veće prisustvo mladih u specijalizovanom kriminalu posledica je i ranog počinjanja kriminalne karijere.

Prostitucija mladih takođe predstavlja karakterističan vid adaptivnih devijacija i ima svoje različite sadržaje i forme (heteroseksualna i homoseksualna, organizovana, poluorganizovana i neorganizovana, prikrivena itd.). Ključni elementi socijalne isključenosti mogu se vrlo jasno dovesti u vezu sa prostitucijom posebno maloletnica i mladih devojaka. Prostitucija svoje opšte korene ima u polnoj nejednakosti, siromaštvu i bedi, niskom društvenom položaju žena, neobrazovanosti i nezaposlenosti, ekonomskoj motivaciji za brzom i "lakom" zaradom. Svakako da i deprivirajući porodični činoci snažno doprinose ulasku u svet prostitucije poput: iskustva porodičnog zlostavljanja, naročito seksualnog; porodične istorija alkoholizma i duševnih bolesti; promiskuitetnosti u primarnoj porodici, itd. I naravni individualni činoci socijalne isključenosti uokviruju trodimenzionalnu uzročnu prirodu prostitucije, a to su isprepleteni faktori poput: emocionalne nestabilnosti, nedostataka samopouzdanja, ekstremne ekstrovertnosti i sugestibilnosti ili lake povodljivosti, itd.

U uslovima liberalizacije odnosa polova i seksualnih navika i potreba mnogi vidovi seksualnih odnosa imaju elemente prostitucije (vezani su za komercijalizaciju seksualnih usluga), iako prema njima postoji visoka tolerancija (npr. »sponzoruše«). Šta više, mnogi vidovi javnog komuniciranja (novine, TV, radio, internet i sl.) su oslobođeni za sve vrste komuniciranja oko različitih vidova seksualnih ponuda. Mada je ženska prostitucija dominirajući oblik ove društvene devijacije, nije za potcenjivanje ni prisustvo različitih vidova prostituisanja mladića, kako heteroseksualnog tako i homoseksualnog tipa. Takođe je karakteristično za mlade prisustvo u različitim vidovima povremene prostitucije (učenička, studentska, turistička) kako bi se prevazišla trenutna imovinska kriza ili ostvarile neke potrebe koje su iznad njihovih ekonomskih mogućnosti.

Maloletnička i prostitucija mladih, po pravilu, je deo organizovanog kriminala, jer donosi brze i visoke prihode (organizatorima) uz neznatna ulaganja i veštinu mobilisanja i organizovanja. Ona je takođe povezana sa drugim drastičnim vidovima organizovanog kriminala poput otmica,

iznuživanja i trgovine ljudima, posebno ženama. Slično se može reći i za pornografiju, koja takođe uključuje i maloletnike i takođe donosi ogromne nelegalne prihode. Nezainteresovanost javnih institucija i vlasti za prevenciju i sprečavanje prostitucije pogoduju njenim organizatorima da na principima tržišne ekonomije i nedvojbene eksploatacije enormno zarađuju. Naravno, jedine i krajnje žrtve, uz po neku neopreznu mušteriju, uvek su oni koji pružaju seksualne usluge.

Prosjačenje predstavlja tipičnu adaptivnu devijaciju karakterističnu najčešće za mlade, iako se sreću i odrasli, još češće stariji prosjaci. Sa društvenim krizama, osiromašenjem stanovništva i širenjem siromaštva javljaju se pogodujućii uslovi za vidljiviji rast prosjačenja. Neefikasnost mera i strategija za smanjenje siromaštva i odsustvo odgovarajuće i efikasne društvene reakcije takođe povoljno utiču na postojanost ove pojave. Dok je kod odraslih i starih karakteristično individualno i samo retko grupno prosjačenje, prosjačenje mladih i posebno maloletnika, uključujući i veoma malu decu, uvek je organizovano i najčešće grupno. Nekada su organizatori roditelji, ali često i druge odrasle osobe, tako da je poznata i pojava »rentiranja« dece u cilju prosjačenja.

Iako prosjačenje predstavlja vid zlostavljanja, zlopotrebe i eksploatacije dece, javne i socijalne ustanove nemoćne da se nose sa njegovim korenovima, osim povremenih racija na prosjake, više iz ekoloških i medijskih razloga, uglavnom imaju tolerantni stav, valjda zbog toga što u ovom tipu devijacija, u principu, nema žrtve, sem ukoliko je prosjačenje praćeno i nekim vidom prevare.

Društvena reakcija je takođe neefikasna i tolerišuća u odnosu na različite vidove eksplotacije dece, poput dečjeg rada u okvirima nekih vidova »porodičnog sticanja sredstava« poput prikupljanja sekundarnih sirovina, što je častan posao, ili preprodaje robe, higijenskih i sličnih usluga i sl. Tome se mogu dodati i nebriga za školovanje dece, što u začaranom krugu otvara krug potencijalnih budućih devijacija.

Besposličenje, u principu, se ne izdvaja u tipologiji devijacija, iako se tu i tamo pominje kao prateća pojava uz neke vidove devijacija. U nekim od klasičnim teorijama nezaposlenost se tretira kao idividualna devijacija, jer se posmatra kao stvar izbora pojedinaca ili njihovih nesposobnosti da se uspešno uključe u utakmicu na »otvorenom« tržištu radne snage. U ovom tekstu besposličenje se nikako ne izjednačava sa nezaposlenošću, koja istovremeno predstavlja socijalni problem i društvenu devijaciju, jer dovodi u pitanje bitnu humanističku vrednost izraženu kroz mogućnosti kreacije i ljudskog rada (Milosavljević, 2003). *Besposličenje se izražava kroz odsustvo interesovanja i bavljenja bilo kojim lukrativnim i kreativnim radom.* Ono predstavlja i stil života jednog dela mladih, koji su isključeni iz različitih društveno poželjnih i korisnih aktivnosti: oni neguju poseban stil pasivnog odnosa prema okruženju praćen lenjošću, težnjom za hedonizmom, pomerenim dnevnim i ukupnim ritmovima života, odsustvom bilo kakve organizacije vremena i razmišljanja o budućnosti.

Mnogi besposličari su nezaposleni ali nisu svi nezaposleni besposličari, ukoliko nastoje da na društveno prihvatljiv način prevazilaze svoj nepovoljan radni i društveni status. Besposličari najčešće potiču iz porodica koje

imaju povoljne materijalne uslove, i često su prezaštićeni i imaju skromne društvene aspiracije.

Besposličenije prate navike i stil života, koji imaju izvesna obeležja potkulture. Pored dezavuisanja značaja ljudskog rada i kreativnih aktivnosti, ovu potkulturu odlikuje odsustvo bilo kakvih društveno vrednovanih ciljeva, pasivnost u svakom pogledu i neprestano »gluvarenje«. Ono je kao stil života posebno prisutno kod onih mladih koji nisu razvili svoje potencijale, imaju skromne obrazovne i profesionalne kapacitete, ali imaju relativno visoke aspiracije i htenja, bez spremnosti za napore. Istovremeno besposličari nisu spremni da do sredstava neohodnih za život do-laze nekim od nelegalnih i kriminalnih načina. Besposličarska potkultura nema organizovane vidove udruživanja, jer njeni pripadnici nisu spremni i voljni da grade i uspostavljaju trajne i stabilne odnose. Oni međusobno komuniciraju ad hoc i povremeno učestvuju u nekim vidovima zabave ili »ubijanja« vremena.

Besposličari su neodgovorni prema sebi, porodici, mikro i makro socijalnom okruženju i bilo kakvim obavezama. Njihova pasivnost i odsustvo kršenja krivičnih normi čini da oni ostaju skriveni, uz roditeljsku, porodičnu i institucionalnu toleranciju, koja prestaje tek kada nastanu veći problemi, sukobi ili neki drugi vidovi devijacija, koji nameću društvenu reakciju.

Besposličari se mogu sresti u skoro svim društvenim stratama, ali se ne mogu poistovetiti sa siromašnima i potkulturom siromaštva, jer su pripadnici ovih slojeva upućeni na borbu za preživljavanje, uključujući i primenu nelegalnih sredstava. Neka saznanja, jer reprezentativnih istraživanja nema, ukazuju na to da mnogi mladi sa sela pripadaju ovim kategorijama. Oni su, najčešće, ambicijama roditelja i nepovoljnim uslovima života na selu i od poljoprivrede, usmeravani prema obrazovanju za struke, van poljoprivrednih i sličnih delatnosti. Kako mnogi od njih nisu imali ambicije ili mogućnosti da se osposobe za zanimanja, koja obezbeđuju društvenu promociju i dostojanstven život, a nespremni su i nevoljni da se bave poljoprivredom i da prihvate život na selu, svrstavaju se u besposličare, sa kojima roditelji ne znaju šta da rade. Mnogi od njih se i neregistruju kao nezaposleni, jer nemaju nikave socijalne beneficije niti su spremni da se prihvate posla u nisko plaćenim ili napornim poslovima.

Kada se govori o **kockanju** kao devijaciji mladih ne misli se na klasično kockanje, jer ono podrazumeva posedovanje sredstava, veština, iskustava i tehnika. Ovde je reč o specifičnom vidu kockarske zavisnosti koja se uspostavlja kroz učešće u kockarskim igrama i, samo delimično, igrama na sreću, jer one predstavljaju legalizovani vid učešća u dobijanju i gubljenju novca kroz već pomenute vidove. Kada ovi vidovi igara imaju obeležja zadovoljstva, uzbuđenja, kontrolisanog trošenja sredstava i slobodnog vremena nemaju obeležja zavisnosti. Međutim, kada postanu stalna navika, opsesija, dominirajući cilj i sadržaj svakodnevnog života i navika, a uz to se nekontrolisano, u nadi za dobitkom, troše značajna sredstva, onda se javlja prava zavisnost. Kladionice, kockarski aparati i slična kockarska sredstva nalaze se na svakom koraku i dostupni su čak i maloletnicima, iako je to formalno zabranjeno.

Kockarska zavisnost uz besposličenje, ima elemente potkulture, jer su sva životna interesovanja, aktivnosti, vreme i energija usmereni samo prema kockarskim igrama. Iako među kockarskim zavisnicima nema udruživanja, oni se tokom igara i drugih srodnih aktivnosti upoznaju i povezuju. Centralne teme njihovih komunikacije su vezane za igre u kojima učestvuju, strategije i dobitničke kombinacije i sl. Ovi vidovi prividne zabave postaju deo slobodnog vremena i značajan segment svakodnevnog života mnogih mladih, čak i kada još nije uspostavljena kockarska zavisnost. Uostalom, kao i kod bilo koje zavisnosti i ova se uspostavlja ponavljanjem kroz duže vreme.

Igre na sreću, uključujući i kockarske, najčešće dobijaju svoj uzlet tokom društvenih kriza i u većini slučajeva prisutnije su među pripadnicima onih društvenih struktura koji nemaju stabilnu ekonomsku i socijalnu situaciju i kod kojih je prisutna neizvesnost u pogledu budućnosti. Istovremeno, one za mnoge socijalno isključene predstavljaju jedino potencijalno rešenje za njihovu eventualnu socijalnu promociju jer su im drugi kanali zatvoreni i nedostupni. Problem nastaje kada učešće u različitim igrama na sreću, a njih je svakodnevno sve više uz dobro osmišljene medijske promocije, kada se potencijalni dobici pretvare u gubitništvo i još izrazitije pogoršanje ekonomskog i socijalnog položaja.

Agresije na mikrosocijalnom planu predstavljaju raširen vid konfliktnog devijantnog ponašanja mladih, koje u nekim svojim vidovima poprima obeležja potkulture sukoba. Raširenost ovog vida devijacija još uvek se objašnjava globalnim sukobima, odnosno ratovima, na području bivše Jugoslavije. Pored toga što je ovo tumačenje mikroagresija uprošćeno, ono se nikako ne može smatrati ni aktuelnim. Ipak je prošlo više od decenije od kraja ovih ratova. Drugim rečima, potrebna su neka druga relevantna i aktuelna objašnjenja.

Kada se govori o aktuelnim agresijama mladih koje se ispoljavaju na mikrosocijalnom planu onda se najpre izdvaja *vršnjačko nasilje, potkulturalno nasilničko ponašanje navijačkih skupina i vandalizam*.

Vršnjačko nasilje je kolokvijalni naziv za različite vidove nasilničkog ponašanja u kome sudeluju maloletnici i mladi i u kojima su žrtve pripadnici istih uzrasnih grupa. Prema tome pojam vršnjačkog koristi se u nešto širem smislu i ne obuhvata vršnjake u smislu godišta već generacijski (Milosavljević, 1998-2). Vršnjačko nasilje je deo ukupnog nasilja na mikrosocijalnom planu (porodično, međugeneracijsko, u institucijama, u susedstvu i sl.). Pored toga što je rasprostranjeno, ono u mnogim slučajevima vodi teškim telesnim povredama i letalnim ishodom u kojima su žrtve mladi.

Osim individualnog, vršnjačko nasilje privlači pažnju zbog toga što se sve češće javlja u vidu grupnih, masovnih i često organizovanih sukoba među mladima. Ponekad su u pitanju sukobi mikro gangova, ponekad između pripadnika različiti razreda, škola, susedskih, navijačkih ili skupina okupljenih zbog nekih drugih razloga (etnička, religijska, neki poseban status i sl.).

Vršnjačko nasilje privlači javnu pažnju tek u slučajevima drastičnih posledica i vrsta žrtava. Mere koje se preduzimaju u cilju sprečavanja vršnjačkog i sličnih vidova nasilja najčešće su usmerene prema nekim vidovima pojačane kontrole i ne dopiru do njihovih bitnih uzroka, koji

samo jednim delom u vidu pogodujućih faktora izviru iz svojstava ličnosti mladih, a dominirajuće iz makro i mikro socijalne sredine i odnosa koji u njima vladaju.

Neka svojstva mladosti i sazrevanja pogoduju, ali nisu odlučujući faktori nasilništva i vršnjačkog nasilja kao specifičnog vida. Reč je o nekim osobenostima, koje mogu predstavljati pozitivan ali i negativan transfer u odnosu na njihovo ponašanje i odnose sa drugima. Reč je o sledećim svojstvima: snaga, energija, brzina, potreba za samodokazivanjem i samorealizacijom, takmičarski duh, borbenost. U kom pravcu će se ove osobenosti i potrebe razvijati i realizovati zavisi od podsticaja iz okruženja. Najbolji primer za pozitivnu usmerenost svih ovih i drugih svojstava mladosti su različite vrste sportova. Međutim, u nekim okolnostima i sportska orijentacija, posebno prema borilačkim sportovima može biti negativno usmeravana prema agresiji van sportskih terena. Mnogi roditelji usmeravaju svoju decu prema borilačkim sportovima, što samo po sebi, nikako, nije negativno. No, mnogi od njih su motivisani potrebom da deca u slučaju ugroženosti mogu da se odbrane. Poneseni negativnim primerima nasilja mnogi roditelji preneglašavaju nesportske motive i potrebe, dok neki od njih uče decu direktno nasilju: «Ti udari prvi!». Nije retko da i sportski učitelji i treneri takođe podstiču nesportski i agresivni pristup igri i protivnicima i pobedu po svaku cenu. No, to su efemerne pojave u odnosu na podsticaje agresivnom ponašanju, koji potiču iz makro i mikro socijalnog okruženja.

Otuđenost, raširene frustracije, netolerancija i verbalni i neverbalni konflikti su deo svakodnevnice kojima prisustvuju, izloženi su ili u njima učestvuju mladi. Agresivna ponašanja, kao prototip, svakodnevno su prisutni u svim medijima, čak i u većini crtanih filmova, svakodnevnicima i u prikazivanju istorije i prošlosti. Anti-heroji se prosto nude u svim mogućim sadržajima i formama javnog života, tako da nije slučajna takva samoidentifikacija mnogih mladih. Ova opaska ne odnosi se samo na nasilništvo kao model, već i na druge vidove devijantnih obrazaca, odnosno tipova ličnosti, koji se nude kao idoli.

Iako je nedostatak vaspitnih sadržaja i formi koji podstiču humanost, toleranciju, solidarnost, nekonfliktno prevazilaženje problema, saradnju, razumevanje i sl., bilo da je reč o porodičnom ili školskom vaspitanju, deo objašnjenja agresija mladih, ono je nepotpuno, jer se korenovi nalaze i u objektivnim konkretnim uslovima u kojima mladi žive. Mladi su izloženi mnogim pritiscima, frustracijama, osujećenjima i stresovima sa kojima su nemoćni da se nose, a socijalno okruženje im ne pruža odgovarajuću podršku usled čega oni izlaze iz tih situacija nalaze i u agresijama.

Istraživanja ukazuju na postojanje spirala i krugova nasilja. Tako na primer, roditeljsko, nasilje u susedskom ili školskom okruženju, od strane drugih starijih, posebno onih kojima su deca poverena (vaspitači, učitelji, drugi prosvetni radnici i sl.), u okvirima institucija u kojima deca borave ili žive i u drugim socijalnim sredinama stoje u nekoj vrsti kružnog toka sa tendencijama spiralnog širenja. Jedan tip frustracije ili sukoba prenosi se u neko drugo polje socijalnih odnosa. Naprimer, frustrirani roditelji verbalno ili fizički maltretiraju starije dete, ovo svoju agresiju usmerava prema mlađoj ili drugoj deci u okruženju; suočeni sa neprihvatljivim ponašanjem

dece učitelji i nastavnici nastupaju agresivno inducirajući dalje moguće vidove agresija i sukoba, uključujući i vršnjačko nasilje u školi.

Posebno kompleksan i po posledicama negativan vid mikroagresija mladih predstavljaju neki vidovi *organizovanog nasilja*, koje ima određena obeležja konfliktne potkulture. Reč je posebno o navijačkom nasilju manjih ili većih, ali najčešće strukturiranih skupina. Zbog čega govorimo o elementima potkulture? Pre svega, zbog toga što se nasilničko ponašanje odvija u okrilju legalne delatnosti kakva je podrška, odnosno navijanje za neki sportski klub ili ekipu. Sve dok su sadržaji ove podrške izražavaju u okvirima sportskih motiva, uvažavanja suparničkih ekipa i navijača ona ima normalna i prihvatljiva obeležja. Međutim, kada navijačka podrška postaje devijantna? Onda kada je zasnovana na nekim drugim a ne sportskim motivima. Naravno, nije za podcenjivanje, ali nije odlučujuće za ova ponašanja to što se na sličan način prema protivnicima, navijačima, sudijama i drugim zvaničnim licima ponašaju i igrači, treneri, predstavnici i vođe sportskih klubova i ekipa, uključujući i medije, koji »podgrevaju« neprijateljske odnose prema rivalima. Navijačka pristrasnost je normalna činjenica, kada ne pređe granice i pretvori se i realno neprijateljstvo i ozbiljne sukobe. No, ovo je samo deo objašnjenja za nasilničkog ponašanja navijača, koja su učestala, masovna i sa značajnim materijalnim i ljudskim žrtvama. Ovde se često nasilništvo prema drugim kombinuje sa vandalizmom u vidu uništavanja opreme i drugih stvari u sportskim objektima i izvan njih.

Vandalizam, kao društvena devijacija predstavlja vid agresivnog ponašanja usmerenog prema materijalnim, pre svega, kulturnim i javnim vrednostima u vidu njihovog oštećenja ili uništavanja (Milosavljević, 2003). Reč je dakle, o specifičnom vidu preobučene agresije, koja može proizvesti veoma negativne ne samo materijalne već i duhovne posledice (na primer, u slučajevima oštećenja ili uništenja kulturnih ili posmrtnih spomenika). Iako je vandalizam prisutan kod svih generacija, ipak je tipična za mlade. U sadržinskom pogledu on se ispoljava u vidu grafita i oštećenja fasada, oštećenja ili uništavanja javnih materijalnih stvari i objekata. Neki autori dodaju ovim sadržajima i uništavanje i zagađenje čovekove okoline.

Vandalizam, kao vid agresije, uvek sadrži neku vrste skrivene poruke upućene starijima, autoritetima različitog tipa, uključujući i javne institucije i vlast. One su motivisane i sadržinski odražavaju različite vidove frustracija, osujećenja i nedostupnost nekih materijalnih vrednosti, tako da imaju ulogu socio-psihološkog mehanizma odbrane. One su takođe, često proizvod imitacija, kojima su mladi, u principu, skloni. Naravno, vandalizam predstavlja nedostatak opšte i ekološke kulture, odnosno vaspitanja.

Vrlo je zanimljiva veza socijalne isključenosti i jednog od njenih glavnih indikatora, socijalne izolacije, sa pojavom **samoubistva** kao najtežim oblikom autoagresivnosti. Emil Dirkem je u svojoj tipologiji samoubistava analizirao poseban tip ove devijacije koga je nazvao egoističnim samoubistvom (pored anomičnog, altruističkog i fatalističkog samoubistva) koji nastaje kao posledica preslabe veze između pojedinca i društva ili slabe socijalne integrisanosti pojedinca u društvo.

Najzad među masovnim, kompleksnim i veoma nepovoljnim devijacijama mladih, koje su neposredno u interakciji sa socijalnom isključenošću treba pomenuti **alkoholizam i zavisnost od droga**. Neki autori, upozoravaju i na zavisnost od duvana, kao posebno izražene i po zdravlje mladih posebno negativne devijacije. No, izgleda da je bitka oko pušenja mladih odavno izgubljena i da se interesovanje koncentriše prema nekim drugim koje su još štetnije i sa još negativnijim posledicama.

Ovde smo na prvom mestu stavili alkoholizam jer smatramo da je on rašireniji vid zavisnosti od droga, bez obzira na sve izraženije prisustvo višestruke zavisnosti mladih (pušenja+alkoholizam+zavisnost od droga i lekova) i brže i dramatičnije posledice zavisnosti od droga. Ne bi trebalo da dramatičnost nekih devijacija određuje prioritete u društvenoj reakciji, niti da vodi potcenjivanju nekih od njih u odnosu na druge kao što već pomenuti slučaj sa zavisnošću od duvana. Svaka zavisnost za sebe, uz neka zajednička svojstva, ima svoje specifičnosti i traži istovremene, povezane i osmišljene strategije, programe i projekte prevencije i suzbijanja, što uključuje i jedinstvene aktivnosti u odnosu na one uzroke koji izviru iz specifičnih svojstava ličnosti mladih i posebno iz njihovog društvenog statusa i uslova u kojima delaju i žive.

Alkoholizam je po svim indikatorima najraširenija devijacija mladih, bez obzira na to što o tome ne postoje javni reprezentativni podaci. Na to upućuju mnoga istraživanja o zavisnosti, stilu života, navikama i slobodnom vremenu mladih. Alkoholizam, nažalost nailazi na dosta visoku toleranciju roditelja, drugih odraslih koji se bave decom i mladima, kao i javnih institucija – uključujući obrazovne, zdravstvene i socijalne. U naučnoj, stručnoj i opštoj javnosti ovaj problem ne predstavlja predmet primarnog interesovanja sem u ekstremnim situacijama, verovatno zbog opšte nezainteresovanosti javnih institucija i vlasti. U odnosima prema alkoholu i alkoholizmu sreću se često suprotstavljeni interesi: proizvođača i potrošača (roba je roba), retkih boraca protiv alkoholizma i odnos onih koji imaju koristi od prodaje alkohola i sl. Posebno je kontradiktorna pozicija vlasti, jer bi ona morala da inicira i organizuje programe i akcije prevencije i suzbijanja alkoholizma radi zaštite stanovništva i posebno mladih. Na drugoj strani, potreba za sigurnim budžetskim izvorima stvara potrebu za podsticanje proizvodnje i prometa alkohola. U raskoraku ovih i drugih interesa alkohol je dostupan i maloletnicima, bez obzira na legalne zabrane, posredno reklamiranje alkohola prisutno je na različite način u medijima i kroz različite primamljive nagradne igre. Pokušaji ograničenja rada kafića, kafana i klubova takođe se razbijaju o suprotstavljene interese već pomenutih subjekata.

Alkoholizam mladih mora se posmatrati u socio-kulturnim i soci-psiho-loškim aspektima, pre svega zbog toga što on postaje deo svakodnevnih navika i stila života mnogih mladih. On obično počinje sa kulturološkim navikama stanovništva vezanim za različita okupljanja i običaje, koje su praćene mnogim predrasudama o korisnosti od alkohola («Alkohol je dobar kao podsticaj za neke pre svega fizičke aktivnosti», »Alkohol podstiče dobro varenje hrane«, »Alkohol je hranljiv«, Alkohol podstiče cirkulaciju i štiti kardiovaskularni sistem« i sl.) ili stereotipa («Ko ne puši i ne pije taj ni čovek nije«, »Nisi valjda bolestan kad ne piješ!?!« i sl.). Nije redak slu-

čaj da roditelji prilikom svetkovina ili u svakodnevnim prilikama nude deci alkohol, pogotovu muškarcima, da se ne govori o reprodukciji alkoholizma unutar istih porodica.

U sociološkom, kulturološkom i socio-psihološkom aspektu alkoholizam predstavlja ozbiljan problem, jer postaje deo svakodnevnih navika i prati svaki vid okupljanja ili druženja mladih unutar domaćinstava, kafića, klubova, ekskurzija, škola i drugih objekata. Pijenje u društvu je, naravno uvod u alkoholnu zavisnost koja prerasta u jutarnje pijenje, tako da se događa da učenici ili studenti dolaze na nastavu u pijanom stanju, ili da često odsustvuju iz obrazovnih institucija. Ovim prilikama vršnjački psihološki pritisak toliko je jak da se samo retki mogu tome suprotstaviti uz rizik socijalne izolacije i odbacivanja od strane vršnjačke grupe. Pritom je nebitno što se ovde ne može govoriti o postojanju posebne potkulture, ali se može govoriti o lošim kulturološkim i životnim navikama, koje na duži rok vode veoma složenim i teškim ličnim, porodičnim i društvenim posledicama. Problem posebno postaje složen zbog pomeranja uzrasne granice prvih opijanja i navikavanja, neefikasne reakcije i zaštite mladih zavisnika i povoljnog transfera za uspostavljanje i drugih zavisnosti, naprimer, od droga.

Zavisnost od droga je svakako najsloženiji i najteži vid devijacija mladih, koji ima obeležja bega od stvarnosti i potkulture povlačenja. Bez ulaženja u fenomenologiju i etiologiju ove devijacije, može se reći da njena težina i ozbiljnost proizilaze najpre, iz činjenice da se sve više snižava uzrasna granica prvih dodira sa različitim vidovima droge i da je sve širi krug zavisnika među kojima dominiraju mladi, podrazumevajući i maloletnike. U sadržinskom pogledu sve su raširenije politoksikomanije, većina mladih sve više koristi takozvane »teške« droge, iako je podela na »lake« i »teške« droge, podvala onih kojima droge donose profit. Zavisnici se javljaju u svim društvenim slojevima zbog dostupnosti droga po različitim, pa i niskim cenama, uz jedinu razliku kvaliteta korišćenih droga. Nasuprot rastućim i sve težim posledicama, čije žrtve su mladi i njihove porodice, stoje samo deklarativne, kontradiktorne, razmrvljene, nedosledne i neefikasne mere sprečavanja ove pojave.

Zavisnost od droga ima obeležja potkulture povlačenja, jer je reč o stilu života u kome se nezadovoljstvo uslovima života i odnosom okruženja, frustriranost i besperspektivnost zamenjuju pasivnim odbacivanjem dominirajućih i uobičajenih stilova života i takvom organizacijom i svakodnevnim navikama koje su u biti i jedino vezani za drogu: kako doći do nje, kako doći do sredstava za drogu, kako koristiti drogu a izbeći različite vrste društvene i porodične reakcije, uključujući i eventualno lečenje, kako ostatu što duže pod uticajem droge a izbeći apstinencijalni sindrom (kod onih droga kod kojih se javlja) i druge neugodnosti koje prate uzimanje droge, kako ponovo doći do droge i tako u krug do predvidljivog kraćeg ili dužeg kraja.

Isključeni, etiketirani i marginalizovani, ili, što je još češće slučaj, neprimećeni i neprimetljivi ljudi, dok ne izazovu pažnju nekom drugom društveno neprihvatljivom delatnošću mladi zavisnici su upućeni jedni na druge i na organizovanu mrežu dilera. Opsesivna potreba, koja postaje neminovna i nekontrolisana potreba stvara određene obrasce ponašanja,

kojima je zajedničko povlačenje iz socijalnog života i zatvaranje u krug sličnih, uz ponekad specifične načine komuniciranja. Naglašavanje postojanja posebnog jezika zavisnika kao dela potkulture nije toliko bitno iako oni koriste specifične termine vezane za nazive droga, osećaje i osećaje vezane za upotrebu i dejstvo droge. Bitnija odlika ove potkulture je odbacivanje zdravih stilova života, sužavanje učešća u produktivnim i lično korisnim i neophodnim aktivnostima, zatvaranje u svet droge i onoga što se u vezi sa njenim korišćenjem događa, besposličenje ili nevoljno učešće u porodičnim, školskim i sličnim obavezama i sužavanje socijalnih mreža na krug sličnomišljenika i istodelatnika.

Na kraju ove analize postavlja se pitanje šta je zajedničko svim ovim pojavama raširenim i karakterističnim za deo mlade generacije danas? Naravno, samo se po sebi podrazumeva da je ovim pojavama zajedničko odstupanje od nekih humanih vrednosti i zdravih načina i stilova života i brojne negativne i veoma ozbiljne posledice, pre svega po mlade, ali i njihove porodice i u najširem smislu po društvenu zajednicu. Zajedničko im je svakako i odsustvo efikasnih i uspešnih vidova društvene reakcije, pre svega, u preventivnom smislu. Pre bi se reklo da je deklarativni izraženiji od delatnih i konkretnih društvenih odnosa i da se na taj način samo reprodukuju, usložnjavaju i šire ove pojave.

U vezi sa neefikasnošću društvene reakcije na ove i druge vidove devijacija mladih postavlja se ne samo pitanje organizovanosti, sredstava, nosilaca već i pristupa. Naš je generalni stav da je konceptualno društvena reakcija, uopšte, i u odnosu na samo neke od ovih devijacija pogrešna, da se bavi posledicama, a ne uzrocima, i da i kada se polazi od nekih etioloških stavova uzimaju u obzir samo neke od njih, i to uglavnom sporedne. Društvena reakcija je, šta više, po pravilu, zakasnela, kada devijacija postigne svoju kulminaciju i obično neorganizovanija i manje dosledna u odnosu na kriminalne organizacije i organizovane i vešte pojedince, koji iz ovih devijacija mladih profitiraju.

SOCIJALNA ISKLJUČENOST KAO UZROK DEVIJANTNOSTI

Nakon ove pojedinačne analize nekih devijacija koje su prisutne među populacijom mladih, nameće se ključno pitanje veze između socijalne isključenosti i društvenih devijacija. Konkretnije, radi se o pitanju uticaja različitih elemenata socijalne isključenosti (poput siromaštva, nezaposlenosti, neobrazovanosti, socijalne neparticipacije i otuđenosti, gubitka životnih šansi i socijalno-porodične deprivacije, itd.) na javljanje ili ispoljavanje pojedinih oblika devijantnih ponašanja. U naučnom korpusu kriminologije, socijalnog rada, psihologije, socijalne pedagogije postoji "ocean" istraživanja o vezi između npr. siromaštva/nezaposlenosti/socijalne otuđenosti i kriminala, bolesti zavisnosti, prostitucije, samoubistava i drugih devijacija. Ovo je jedna "par excellence" etiološka tema. Šta bi u današnjem naučnim trenutku mogli sintetizovano reći o ovoj vezi?

Devijacije koje ispoljavaju mladi, nisu "ekskluzivna" odlika samo siromašnijih delova populacije ili delova populacije koje žive sa slabijim prihodima ili na društvenoj lestvici pripadaju nižim socijalnim slojevima

(i po bogatstvu, društvenom statusu ili životnim stilovima). Koreni devijacija nisu samo u siromaštvu ili nezaposlenosti. Oni su, svakako, mnogo kompleksniji. Ipak, između pojedinih elemenata socijalne isključenosti i kriminala/devijacija adolescenata i mladih postoji jasna veza i preklapanje što je nedvosmisleno potvrđeno u mnogim istraživanjima.

Pre svega, činjenica je da devijacije i kriminal rastu u periodima društvenih kriza, vrednosnih turbulencija, povećanja nezaposlenosti i siromaštva. Društvene krize i regresija najdirektnije stvaraju pogodno tlo za bujanje različitih tipova devijacija i kriminala. Istovremeno, one doprinose indirektnom umnožavanju kriminalnih aktivnosti posredstvom rastućih socijalnih problema, među kojima siromaštvo, nezaposlenost, disfunkcije i dezorganizacije mnogih društvenih institucija i službi i poremećaji odnosa, funkcija i struktura porodice imaju posebnu težinu i uticaj (Milosavljević, 1998-1).

Istraživačka evidencija nam jasno sugeriše da su najteži oblici kriminala, poput nasilničkog, najprisutniji u društvima sa velikim socijalnim razlikama i društvima sa visokom stopom siromaštva i nezaposlenosti. Procenjuje se, prema izveštaju Svetske zdravstvene organizacije, da u mirnodopskim okolnostima biva ubijeno 525.000 ljudi godišnje na svetu ili u proseku jedan čovek, skoro, svakog minuta. Podaci ove organizacije UN pokazuju da su više od dve trećine žrtava ubistava muškarci, uglavnom uzrasta između 15 i 25 godina.

Ono što opovrgava teze o kriminalnim deliktima (naročito nasilja) kao pojavama koje izviru samo iz biološke ili psihološke osobenosti ljudi, jeste da je stopa ubistava značajno viša u zemljama sa izraženim ekonomskim i socijalnim nejednakostima, gde je jaz između bogatih i siromašnih veći (Jugović, 2003). Prema longitudinalnoj analizi maloletničkog kriminala i njegovih uzroka u zemljama Evropske unije koje izvršio *Office of International Criminal Justice*, konstantno povećavanje maloletničkog kriminala u zemljama EU (a naročito kriminala nasilja), kao i povećavanje upotreba alkohola i droga od pada Berlinskog zida do danas, uzrokovano je faktorima socijalne neintegrisanosti delova populacije mladih u društvo i osujećenja životnih mogućnosti koje potiču iz niskog socioekonomskog statusa.¹

Na drugom kraju sveta, u Južnoj Americi, od početka velike ekonomske krize krajem 2001. godine, pa do kraja 2003. godine, stopa maloletničke delinkvencije se u Argentini učetrostručila. U Brazilu, jednoj od zemalja u kojoj su socijalne nejednakosti vrlo izražene, socijalni rat je dosegao neslućene razmere. Samo je u Riju, između 1987. i 2000. vatrenim oružjem je ubijeno više maloletnika nego ukupno u svim konfliktima u Kolumbiji, Jugoslaviji, Sjevernoj Leoneu, Avganistanu, Izraelu i Palestinu. (Ramone, 2002).

Socijalne napetosti i slabo društveno regulisana socijalna kompeticija proizvode jedan poseban oblik nasilja koje se zove strukturalno nasilje. To je nasilje koje nastaje kao posledica materijalne osujećenosti, društvene inferiornosti, osećaja lične neadekvatnosti pojedinaca, loše socijalne promocije širokih slojeva i grupa stanovništva. Zato i nije iznenađenje da oni

---

1 prema: www.ascp.uic.edu/oicj/pubs/cjfarago/euro_juvenile.shtml

čije su životne šanse istopljene, a to su velik delom mladi, odlučuju i na nasilje kao put ličnog, ali i (samo) destruktivnog, ispoljavanja (Jugović, 2007).

Važni elementi društveno-kulturnog konteksta za razumevanje maloletničkog prestupništva i uopšte devijacija mladih jesu i nezaposlenost i siromaštvo. Zašto je nezaposlenost u vezi sa devijantnim ponašanjem mladih? Odgovor treba tražiti u činjenici da je nezaposlenost milje koji je pogodan za razvoj devijanosti zato što stvara kod ljudi osećaje beznađežnosti, neispunjenosti stvaralačke prirode, umanjuje socijalni aktivizam (pravi tendenciju kao stvaranju drugih socijalnih podražaja koji mogu biti i nasilje ali i zavisnost kao »feel good« iskustvo) i u konačnom ona narušava i druge socijalne uloge osim radne (npr. polne, porodične, roditeljske, itd.).

Na primer, u Srbiji kao zemlji »tranzicije« stvorilo se značajno socijalno raslojavanje i izražena društvena fragmentacija kroz tzv. tranzicione dobitnike i gubitnike. Posledice ove pojave se ispoljavaju na političkom, vrednosnom i ekonomskom polju. Nezaposlenost mladih, slabe perspektive radnog upošljavanja i što je najvažnije gubljenje značaja vrednosti rada kao osnove društvene promocije jesu važan milje i značajan širi faktor rizika za nastanak maloletničkog prestupništva. U kontekstu opšte društvene krize i nezaposlenosti izgubljena je važnost rada i radnih doprinosa za ukupan društveni položaj ljudi. Mladi su rasli pod uticajem razorne i teško ispravljive »filozofija nerada i preživljavanja« kao posledice masovnog socijalnog propadanja ljudi i osiromašenja (Milosavljević, 1997; Jugović, 2002).

Život mnogih mladih u Srbiji odvija se u već decenijskom siromaštvu koje dovodi do socijalne isključenosti i marginalizacije. Kada je socijalna isključnost dugotrajna ona ima tendenciju da razvija i poseban sistem vrednosti – tzv. kulturu siromaštva ili bede. Ova »kultura« ili još preciznije rečeno subkultura predstavlja način adaptacije i reakcije marginalizovanih na svoj socijalni i kulturni položaj (Lewis, 1985). Kultura siromaštva se odlikuje: neintegrisanošću marginalnih u šire društvo; stalnim ekonomskim nedaćama; usmerenošću života samo na sadašnjost, osećajima bezperspektivnosti, bespomoćnosti, inferiornosti, zavisnosti, resignacije i fatalizma; provincijalnošću; veličanjem muške superiornosti; jakim predispozicijom za autoritarizam; učestalim porodičnim konfliktima; patrijarhalizacijom porodice; bežanjem od problema naročito od muškaraca (npr. ka alkoholu).

Takođe, u srpskom društvu može se identifikovati i tzv. kulturalno nasilje. Indikator njegove prisutnosti jeste nekad manifestna a nekada latentno prisutna poruka iz javne sfere i načina delovanja institucija socijalne kontrole, koja glasi: da se nasilje ili kriminal isplate, da su to nekažnjiva ili slabo kažnjiva ponašanja, da je biti nasilan »normalan način ophođenja između ljudi«, da je društveni uspeh posledica »snalažljivosti«, a ne rada, upornosti, znanja, itd. Ovaj nivo ispoljavanja globalnog nasilja je izraz opšte kriminalizacije društva i izvitoperavanja moralnih vrednosti (Jugović, 2007).

Opravdano se postavljaju naučna, moralna i politička pitanja koja traže odgovor: da li je kriminal mladih jedna od reakcija na socijalnu isklju-

čenost velikih delova populacije ove starosno-socijalne grupe, u većini savremenih društva? Da li na kriminal i nasilje mladih možemo gledati kao na jedan od oblika socijalnog revolta ili primitivnog/arhaičnog izraza socijalnog komešanja? I da li, možda, nestankom, degradacijom i istorijskom potrošenošću marksizma kao pokretača političke i socijalne pobune, u praznom prostoru nedostatka ideologije potlačenih i marginalizovanih, kriminal postaje oblik kvazirevolucionarne ideologije i primitivnog načina iskazivanja bunta u nekim delovima sveta (Ramone, 2002)?

Sa "druge strane devijantnosti" otvara se pitanje da li bekstvo od stvarnosti koje se izražava i kroz zavisnička ponašanja mladih (koja su svetu u konstantnom porastu), takođe jedan drugi oblik reagovanja na socijalnu isključenost iz društva? Da li je kumuliranje različitih aspekata socijalne isključenosti i višestruka socijalna (materijalna i socijalno-psihološka) depriviranost razlog i zavisničkih ponašanja?

Istraživanja na mikrosocijalnom planu sugerišu da izvršioци najtežih oblika krivičnih dela i najveći broj recidivista među mladim počiniocima upravo dolaze iz tzv. low-income okruženja i socijalno depriviranih porodica. Naravno, ovde moramo uzeti i u obzir da su češći "predmet" institucija socijalne kontrole zbog svog društvenog položaja (status, ugled, moć) upravo grupe na nižim lestvicama društvene hijerarhije.

Prema istraživanjima u Velikoj Britaniji šest od 10 maloletnih počilaca krivičnih dela dolazi iz zajednica sa visokim stopama kriminala i siromaštva, da najveći broj delinkvenata potiče iz siromašnih i finansijski osujećenih porodica i porodica koja nemaju stabilno rešena stambena pitanja, i da su zbog toga siromaštvo i socijalna nejednakost u snažnoj vezi sa maloletničkim kriminalom. Takođe je utvrđeno da se maloletni delinkventi "koncentrišu" u geolokalnim distriktima u kojima je jasno izražena socijalna deprivacija u odnosu na šire društvo (Holman, 1995).

Ispoljavanje devijantnih ponašanja mladih je na indirektan način povezano sa relacijom roditeljstvo-siromaštvo. Roditeljstvo je zaista "umeće ljubavi i discipline" čak i u najboljim mogućim okolnostima, i u najpodražavajućem okruženju. Za roditelje koji žive u siromaštvu i sa niskim prihodima (na šta se kumulativno obično nadovezuju i druge životne teškoće) roditeljstvo je posebno otežan ili težak "zadatak". Zašto? Postoji dosta razloga: nedostatak novca i materijalna anksioznost jesu rizičan kontekst za porodične konflikte; pažnju sa roditeljstva može da preusmeri na pitanja životnog opstanka; stvara se psihičko osećanje isključenosti iz društva i sredine; mogu se umanjiti fizički i emocionalni resursi roditeljstva; mogu se podstaći neadekvatne vaspitne metode i vaspitni postupci roditelja; mogu se javiti teškoće u konstantnosti stumulisanja socijalnog i obrazovanog razvoja deteta; itd. Svakako da siromaštvo ne dovodi automatski do maloletničke delinkvencije ali postoji jasna veza koja nam iz prakse i istraživanja pokazuje da uslovi socijalne depriviranosti stvaraju značajan rizik za ispoljavanje nekih oblika devijantnih ponašanja mladih (Holman, 1995).

SOCIJALNA ISKLJUČENOST KAO POSLEDICA
DEVIJANTNOSTI: MLADI SA DEVIJANTNIM
PONAŠAJIMA KAO DRUŠTVENO
MARGINALNA GRUPA

Marginalizacija je pojam koje se može shvatiti i kao obeležje pojedinih društvenih grupa ili delova populacije čiji vrednosni sistem, obrasci ponašanja, stil života i društveni status odstupaju od nekih opšteprihvaćenih društvenih vrednosti i standarda što im otežava integraciju u šire društvo ili socijalnu sredinu. Ona, takođe, znači i da su neki ljudi ili neke grupe ljudi osujećeni, onemogućeni ili ograničeni u životnim, ljudskim i društvenim mogućnostima. Prema Miliću marginalne grupe sadrže osam povezanih osobina (Milić, 1993: 16): 1) društvenu izolovanost; 2) društvenu subordiniranost; 3) društvenu kontrolisanost 4) društvena prinudnost; 5) društvenu nesigurnost; 6) društvenu imobilnost; 7) društvenu inhibiranost; i 8) društvenu nestabilnost. Mladi »uključeni« u društvene devijacije upravo imaju osobine marginalne i socijalno isključene grupe, kad ih analiziramo kroz ove društvene odlike.

Društvena izolovanost mladih koji su ispoljili devijantna ponašanja proističe iz činjenice da društveni poredak potiskuje sve različitosti iza granica opšteprihvaćene »normalnosti« pri čemu reakcija institucija sistema/poretka ograničava ili menja njenu komunikaciju sa socijalnim okruženjem (kažnjavanje, lečenje, etiketa devijantnosti). To ih dalje »gura« ka kumuliranju nepovoljnih životnih okolnosti što jeste jedna od glavnih odlika socijalne isključenosti.

Društvena subordiniranost znači da su mladi sa ispoljenim devijantnim ponašanjima sporedni društveni akter vođen i praćen od strane nosilaca poretka, pri čemu postaju potpuno ili delimično zavisni od odluka i akcija institucija. *Društvena kontrolisanost* jeste jedna od naupečatljivijih osobenosti ove populacije: ova osobina proističe iz činjenice da su devijanti grupa koja je nadzirana od strane oficijelnog društva ili predstavnika poretka. Ispoljavanje devijantnih ponašanja i društvena reakcija na njih stvara *društvenu prinudnost* koja znači trpljenje represije od strane sistema, kroz pritisak (koji može biti vidljiv ili nevidljiv) preko vrednosti i normi poretka iza kojih stoje institucije socijalne kontrole.

Društvena nesigurnost odnosi se na činjenicu da mladi sa devijantnim ponašanjima, kao marginalna grupa, svoju egzistenciju grade na strahu i neizvesnosti i to upravu u pogledu ključnih elementa koji čine socijalnu isključenost: zapošljavanja, sticanja sredstava za život, obrazovanja, školovanja, stanovanja, itd. *Društvena imobilnost* upućuje na odsustvo društvenih stimulansa za razvoj, odnosno slabe šanse i mogućnosti da pripadnici marginalne grupe napreduju, kao i da promovišu svoje sposobnosti. Društveni stimulansi za one koji su prepoznati i etiketirani od poretka kao devijanti postoje samo u okviru selekcije aktivnosti koje nosioci socijalne kontrole definišu. I kada je u pitanje krivično kažnjavanje (resocijalizacija) i u nešto manjoj meri kada je u pitanju lečenje od npr. zavisnosti od alkohola ili droga.

Društvena inhibiranost je socijano psihološka osobina marginalne grupe (devijanata) koja označava da društveni poredak vrši takav pritisak da izaziva ograničavanje ponašanja pripadnika ove grupe. Obično reakcija »devijanata« na svoj socijalni položaj jeste izražena kroz samoograničavanje, smanjivanje socijalne participacije u društvu što u krajnjem može dovesti u pitanje i identitet i samosvojnost onih koji su sa »druge strane normalnosti«. I konačno, *društvena nestabilnost* kao osobina marginalne grupe u ovom slučaju znači da se iz društvene represije stvaraju konfliktna situacije između pripadnika marginalne skupine i šireg društva (stvaranje subkultura) kao i u tenzijama i sukobima unutar grupe devijanata (npr. subkultura nasilja ili zavisnika od droga).

Socijalnu isključenost kao posledicu devijantnih ponašanja obeležava i fenomen negativne društvene etiketiranosti ili stigmatizovanosti. Negativan sud okoline prema načinu života, ponašanja, sistemu vrednosti ili prema bilo kojoj drugoj različitosti od dominirajućih modela normalnosti može nastati kao deo procesa socijalne isključenosti i marginalizacije. Socijalno isključene i marginalizovane društvene grupe su češće predmet društvenog sankcionisanja i represije od strane zvaničnih institucija socijalne kontrole.

Po Ervingu Goffmanu od društvenog statusa ponajviše zavisi da li će neko biti etiketiran kao devijantan, pa zato veća šansa da uđu u proces etiketiranja postoji kod društvenih marginalca i autsajdera. Izopštenost iz sveta normalnih, stigmatizirane prirodno vodi ka udruživanju sa sebi sličnima. Osećaj "zajedničke sudbine" i mogućnost da normalno i bez incidenata komuniciraju samo sa sebi sličnima usmerava ih da se međusobno hrabre ali i organizuju. (Goffman, 1963).

Iz ove analize može se zaključiti da se socijalna isključenost populacije mladih sa devijantnim ponašanjima ne može eliminisati, nego samo »društveno kontrolisati«. Kao što se i koreni socijalne isključenosti delova društva ne mogu sprečiti, jer oni proističu iz trajnih društveno-strukturalnih, slojnih ili vrednosnih osobenosti modernih društava ili raskoraka između društvenih vrednosti i mogućnosti da različiti socijalni slojevi i pojednici dosegnu te vrednosti (što je Merton nazvao anomijom). Isto tako, može se zaključiti da je socijalna isključenost i uzrok ali i posledica devijantnih ponašanja mladih.

LITERATURA

1. Alden, J. i Thomas, H. (1998): Social Exclusion in Europe: Context and Policy. *International Planning Studies* 3(1):7–13.
2. Atkinson, A. B. (1998): Social Exclusion, Poverty and Unemployment, u A. B. Atkinson i J. Hills (eds.), *Exclusion, Employment and Opportunity*. CASEpaper 4. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics.
3. Berghman, J. (1995): Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework, u G. Room (ed.) *Beyond the Threshold: The Measurement and*

- Analysis of Social Exclusion. The Policy Press, Bristol.
4. Byrne, D. (1999): *Social Exclusion*, Open University Press, Buckingham.
  5. Eurostat Task Force (1998): *Recommendations on Social Exclusion and Poverty Statistics*. Document CPS 98/31/2. Luxembourg: Eurostat
  6. Goffman, E. (1961): *Asylums, Essays on The Social situation of Mental Patinets and Other Inmates*, Garden City: Doubleday.
  7. Goffman E. (1963): *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Simon and Schuster, Inc., New York.
  8. Holman B. (1995): *Children&crime*, Lion Publising, Oxford, England.
  9. Ignjatović, Đ. (1998): *Organizovani kriminalitet (drugi deo)*, Policijska akademija, Beograd.
  10. Jugović A. (2002): *Društvena patologija i normalnost: teorijske i praktične perspektive*, Službeni glasnik, Beograd, 2002.
  11. Jugović A. (2003): *Socijalna politika i socijalni rad kao deo društvenog reagovanja na kriminal*, Zbornik radova sa savetovanja »Strategija državnog reagovanja protiv kriminala«, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd-Budva.
  12. Jugović A. (2007): *Maloletničko prestupništvo u Srbiji: socijalno-pedagoški pogled*, u zborniku radova: *Poremećaji ponašanja i prestupništvo mladih: socijalno-pedagoški diskurs*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd.
  13. Levitas, R. (1996): *The Concept of Social Exclusion and New Durkheimian Hegemony*, *Critical Social Policy* 16(46): 5-20.
  14. Lewis, O. (1985): *Antropological Essays*, Random House, New York, prevedeno kao esej pod nazivom "Kultura bede" u časopisu *Kultura*, broj 70, Beograd.
  15. Merton, R., Nisbet R. (1971): *Contemporary Social Problems*, Third Edition, Hartcourt Brace Jovanovich, New York, Chicago, San Francisko, Atlanta.
  16. Milić, V. (1993): *Romi kao marginalna društvena grupa*, u zborniku *Društvene promene i položaj Roma*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.
  17. Milosavljević M. (1997): *Socijalni problemi, društvene devijacije i socijalni rad*, Zbornik radova: *Socijalni rad na pragu 21. veka*, Socijalna misao, Beograd.
  18. Milosavljević M. (1998-1): *Ograničenja i mogućnosti prevencije kriminala*, u monografiji »*Prevencija kriminala*«, Defektološki fakultet i Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, Beograd.
  19. Milosavljević M. (ed.), (1998-2): *Nasilje nad decom*, FPN, Beograd.
  20. Milosavljević M. (2003): *Devijacije i društvo*, Draganić, Beograd.
  21. Ramone I. (2002): *Socijalni rat*, *Politika-Le Monde diplomatique*, decembar 2002.
  22. Room, G. (ed.) (1995): *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. The Policy Press. Bristol, United Kingdom.
  23. Saraceno, C. (2001): *Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept*, paper presented at the conference on "Social Exclusion and Children", Columbia University, 3-4 May.
  24. Sarpellon, G. (1988): *Marginalizacija i socijalna dinamika*, u *Socijalna politika*, str. 5-14, broj 3-4/88, god.XLIII, Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, Beograd.
  25. Savet Evropske unije (2004): *Joint report by the Commission and the Council on social exclusion*, (Zajednički izveštaj Komisije i Saveta o socijalnoj isključe-

- nosti).
26. Silver, H. (1994): Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review* 133(5–6):531–578.
  27. Sgroj, E. (1988): Ljudi na marginama društva: strategije protiv isključenja, u *Socijalna politika*, str. 51-59, broj 3-4/88, god.XLIII, Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, Beograd.
  28. Svetska banka (2005): Siromaštvo, socijalna isključenost i etnička pripadnost u Srbiji i Crnoj Gori: Slučaj Roma, izveštaj, Beograd.
  29. Šućur Z. (2004): Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija, *Revija za sociologiju*, broj 1-2/2004, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb
  30. UNDP (2006): Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost, Zagreb.
  31. Whitty, G. (2001.): Education, Social Class and Social Exclusion. *Journal of Education Policy*, Vol. 16, No. 4.

SOCIAL EXCLUSION AND SOCIAL DEVIANCES OF YOUNG PEOPLE

The subject of this article is analysis of connection between social exclusion and social deviances of young people. The article offers the definition of social exclusion. This work done problematization of definitions social exclusion. This work show the key theoretical and practical roots of ideas about social exclusion. It also initiates the issues of definition key aspects and dimensions of social exclusion, as well as the issue of criteria which could be used to determine types of social exclusion. Authors done analitical the operational definition of social exclusion with socio-structural, socio-cultural and socio-psychological positions. The analyses done indicates the possibility of identification of the main types of social deviances of young people: adaptive deviances, social agressions and withdrawal deviances. In the article offers analysis some types this social deviances of young people, as a follows: property crime, prostitution, begging, idleness, gambling, agressions on the micro-social level (vandalism, violence), suicide, alcoholism and drug addiction. The special emphasis is put on the analysis causes of social deviance of young people in the context of social exclusion and marginalization. Young people with deviant behaviors is a marginal and vulnerability social groups. The main conclusion is that the social exclusion is cause and consenquence of deviant behaviors of young people.

Key words: social exclusion, social deviances, young people